

Xanlıqlar dövründə Qubada xalçaçılıq sənətinin inkişafı

SəhİN Fəzİl

AMEA-nın A.A. Bakxanov adına Tarix İnstitutu,
tarix elmləri doktoru, professor

Açar sözlər: xanlıqlar, xalçaçılıq, Quba, köçəri,
dağ yəhudiləri, sənətkarlıq sahələri, boyaqçılıq

Xalçaçılıq qədim və geniş yayılmış sənət növüdür. Tədqiqatçılar arxeoloji materiallara və yazılı mənbələrə əsasən hesab edirlər ki, Azərbaycanda xalçaçılıqla hələ Tunc dövründən /e.ə. II minilliyin sonu - I minilliyin əvvəlləri / məşğul olmuşlar. Arxeoloji qazıntılar zamanı Mingəçevir ərazisindən I-III əsrlərə aid katakombə qəbirlərindən palaz və xalça qalıqları aşkar edilmişdir. Azərbaycan ərazisində xalçaçılığın inkişafı haqqında qədim tarixçilər Herodot, Klavdi, Elian, Ksenofont və başqaları məlumat vermişlər. Xalçaçılıq orta əsrlərdə daha da inkişaf etmiş, sonrakı dövrlərdə Azərbaycan əhalisinin məişət və iqtisadiyyatında mühüm yer tutmuşdur. Ölkəmizdə toxunulmuş nəfis xalça məmulatları dünyanın məşhur muzeylərini və şəxsi kolleksiyalarını bəzəyir. Bunların ən yaxşı nümunələri Tekstil Muzeyində (Vaşinqton), Şərq Xalqları İncəsənəti Muzeyində (Moskva) və s. şəhərlərin muzeylərində saxlanılmıqdadır. (1, s. 45-46)

Daha əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi, ölkə iqtisadiyyatının aparıcı sahələri kimi XVIII əsrdə kənd təsərrüfatı və heyvandarlıq müəyyən təkamül və tənəzzül

1

2

dövrünü yaşamaqda idi. Sənətkarlıq məmulatları istehsalı olduqca müxtəlif idi. Əsas yeri isə əl texnikası əsasında araya-ərsəyə gələn ipək və yun toxuculuq istehsalı tuturdu. (2, s. 54)

Əgər Azərbaycan tarixinə seyrçilə bir nəzər salsaq, aydın olar ki, ərazimizdə müharibələr, talanlar, müxtəlif yadelli yürüşlər zamanı milli xalçaçılıq sənəti tənəzzülə uğramış, dinc şəraitdə isə çiçəklənməyə başlamışdır. Vətənimizdə yaşayan bütün xalqlar bu tarixi birgə yaşamış, sınaqlardan birgə çıxmışlar. Birgə yaşayış burada yaşayan xalqlar arasında mədəni-etnoqrafik bağların möhkəmlənməsinə, yaradıcılıq mübadiləsinə şərait yaratmışdır. Xalçaçılıq əvəzsiz mədəni körpüdür. O, xalqları, mədəniyyətləri bir-birinə bağlayan müqəddəs sənətdir. İnsanlar xalça ilə ortaq dil tapır, onun seyrinə, işığına toplaşa bilərlər. (3, s. 59)

XVIII əsr. Tariximizin ən təzadlı dövrlərindən biri. Rus çarizminin get-gedə yüksəlməkdə olan fəallıq dövrü. Azərbaycanın birləşdirilməsi uğrunda mübarizə. Nəticə etibarilə uğursuzluq. Tarixin əldən çıxan əlverişli məqamı. Azərbaycan torpaqlarının parçalanmış vəziyyətdə qalması onun sosial-iqtisadi və siyasi tərəqqisi yolunda maneə oldu. (4, s. 540-541)

Xalqlar dövründə Azərbaycanda sənətkarlıq haqqında dəyərli bir kitab yazan tədqiqatçı Camal Mustafayev yazır: "Sənətkarlıq istehsalının ən geniş yayılmış sahələrindən olan xalçaçılıq qədim tarixə malik olub, maldarlıqla

1. Xalça "Pirabədi". Yun. Xovlu. 190x140. XIX əsrin əvvəlləri. Quba qrupu. Azərbaycan.
2. Toxucu qadın. XX əsrin əvvəlləri. Quba.
3. İlmanın vurulması və xovun kəsilməsi.
4. Xalça "Sirt-Çiç". Yun. Xovlu. 237x136. XIX əsrin əvvəlləri. Quba qrupu. Azərbaycan.

məşğul olan köçəri, yarımköçəri və hətta oturaq əhalinin məişət fəaliyyəti ilə sıx bağlı idi. Başlanğıc eramızdan xeyli əvvəlki dövrlərə təsadüf etsə də, xalçaçılıq Azərbaycanda ilk orta əsrlərdən başlayaraq müstəqil sənət sahəsinə çevrilmişdir". (5, s.91) Burada C. Mustafayev mərhum arxeoloqumuz Rahim Vahidova istinad etmişdir. R.Vahidov isə sübutsuz söz deməz. Azacıq yuxarıda biz qazıntılar zamanı Mingəçevir ərazisində içərişində palaz və xalça qalıqları aşkar edilən bir katakombə qəbrini xatırlatmışdıq. (6, s. 91) Bəli, ibtidai sənət nümunəsi olan xalçaçılıq əsrlər ötdükcə müstəqil sənət sahəsinə çevrilmişdir.

Bütün dövrlər ərzində xalçaçılığın Azərbaycan xalqının həyatında mühüm yer tutması təsadüfi hadisə olmayıb, bir sıra mühüm səbəblərlə bağlı idi. İlk növbədə, Azərbaycan ərazisi tarixən xalça istehsalı üçün zəruri olan xammal ilə zəngin olmuşdur. Ölkənin demək olar ki, bütün bölgələrində yetişdirilən müxtəlif qoyun cinsləri xalça ustalarını bol və keyfiyyətli yunla təmin edir, yun lifə, lifə, lifə, ilməyə, ilməyə isə xalça-palazə çevrilir, təbii boyaq vasitələri isə xalçaçılığın inkişafına güclü təkan verirdi. Məişətimizdə xalça-palaz məmulatları əhalinin nöinki varlı təbəqəsinin, eləcə də yoxsul evlərinin əsas bəzəyi, hətta əsas sərvəti hesab edilirdi. Hələ XVI əsrdə Şirvanda olmuş ingilis səyyahı C. Deket yazırdı ki, burada elə bir adam yoxdur ki, xalça üzərində oturməsən və evinin döşəməsi xalça ilə bəzədilməsin. (7, s. 91-92)

Xalçaçılığın inkişafı bir çox cəhətdən sənətin bu sahəsinin daha çox qadın əməyinə əsaslanması ilə bağlı idi. İslam dininə görə, evdə kənar işləmək imkanı olmayan qadınlar vaxtlarının çoxunu ev işləri görməyə, eyni zamanda toxuculuğun müxtəlif sahələri ilə məşğul olmağa sərf edirdilər. XVIII əsrin sonlarında Azərbaycanda olmuş

4

A.Q. Serebrov yazırdı ki, Dərbənd xanlığında qadınların böyük əksəriyyəti xalça toxumaq sənətilə məşğul olur. (8, s.92)

C. Mustafayev Azərbaycanda, o cümlədən Qubada mövcud olmuş sənət növləri ilə yanaşı, ara-sıra Qubanın inkişafı və yüksəliş tarixinə nəzər salmağı, bölgənin coğrafi mənzərəsini qeyd etməyi də unutmur: "Qubanın bir şəhər kimi inkişafı və yüksəlişi onun müstəqil Quba xanlığının mərkəzinə çevrilməsindən sonra başlanır. Şəhər Qudyalçayın sıldırım sahilində, mənzərəli bir güşədə yerləşirdi. XIX əsrin əvvəllərində tərtib edilmiş mənbələrin birində göstərilir ki, Quba xanlığının paytaxtı köhnə Quba Şirvan əyalətinin ən yaxşı və ən çox əhalisi olan şəhəridir. Mövcud mənbələri diqqətlə izlədikdə aydın olur ki, bütün XVIII əsr ərzində və XIX əsrin əvvəllərində Quba şəhərində əhalinin sayı əsasən dəyişilməz qalmışdır. İstər 1718-ci ildə A. Lopuxinin, istər 1796-cı ildə Azərbaycanda olmuş rus hərbiçilərinin və məmurlarının, istərsə də 1831-ci ildə aparılmış kameral təsvirin məlumatlarında Qubada 600 ev olduğu göstərilir ki, bu da təxminən 3 min nəfər əhali deməkdir. Doğrudur, Qubada əhalinin sayının bundan bir neçə dəfə çox olduğunu göstərən faktlara da təsadüf etmək olur. Lakin bu faktlar digər mənbələrlə təsdiq olunmur". (9, s.93)

Qubanın Qırmızı Qəsəbəsi. Bu haqda, xalçaçı-ekspert, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, professor V. Muradovun məqaləsini bir dəfə xatırlatmaq istədim: "Qırmızı Qəsəbə: sınaqoqdan xalçayadək...". Müəllif yazır:

5

"Bu coğrafi arealda yaşayan (müəllif Quba bölgəsini nəzərdə tutur-Ş.F.), bir bölgənin havasından, suyundan, bitkilərindən bəhrələnmən, eyni təsərrüfat sahələri ilə məşğul olan, güzəranı onunla bağlayan müxtəlif dinli, müxtəlif dilli, lakin amalları, məqsədləri eyni olan insanların eyni sənət sahələrində çalışması heç də qəribə deyil. Bu, Azərbaycanın bütün millətlərin və xalqların sabit və sülh şəraitində yaşamaları, fəaliyyət göstərmələri üçün dünyamızı sayca çox az ölkələrindən biri olduğuna dəlalət edir". (10, s. 59)

6

Bəli, Azərbaycan bütün millətlərin və xalqların sabit şəraitdə yaşamaları üçün tolerant bir məmləkətdir. V. Muradov sözünə davam edir:

"Bəzən "Azərbaycanda yalnız türklər xalça toxuyurlar" mövqeyindən çıxış edənlər əsaslı şəkildə yanılırlar. Ölkəmizdə yaşayan digər azsaylı xalqların (ləzgilər, tatarlar, xınalıqlılar, ceklər, hapıtlar, buduqlar, qnzılar və c-Ş.F.) həmçinin dağ yəhudilərinin də xalça toxuması bu sənəti əzəli və əbədi ünvanından, əsl sahibindən uzaqlaşdırmır. Əksinə, bu fakt Azərbaycanı Şərqi qədim xalçaçılıq mərkəzlərindən (hətta məktəblərindən!) biri kimi dəyərləndirməyə, onun ənənələrindən burada yaşayan xalqların da bəhrələndiyindən danışmağa əsas verir". (11, s. 59)

"Qəsəbədə xalçaçılıq Quba xalça qrupunun bir istiqaməti kimi təşəkkül tapmış və inkişaf etmişdir". (12, s. 61) Quba xalça qrupu. Tamamilə düzgün ifadədir. "Burada toxunmuş xalçalar istər rənginə, istər naxışlarına, istərsə də texniki göstəricilərinə görə qrupun səciyyəvi xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Quba bölgəsinin Xaşi, Qonaqkənd, Cimi, Afurca, Yerfi, Buduq, Söhüb, Qrıç, Cek, Xan, Salmasöyüd və s. kəndləri kimi əsas xalçaçılıq məntəqələrinin əhatəsində yerləşən Qırmızı Qəsəbədə ənənəvi yerli çeşnilər toxunmuşdur. Qeyd etmək zəruridir ki, dağ yəhudilərinin Quba ərazisində kompakt şəkildə yerləşməsi Azərbaycanda xalçaçılıq sənətinin intibah dövrünə təsadüf etmişdir... Məhz XVIII əsrin sonu-XIX əsrin əvvəllərindən etibarən burada xalçaçılıq kütləvi hal almış, demək olar ki, bütün mahallarda xalçalar toxunmuşdur. Azərbaycan xalçalarının qədim çeşnilərinin texnoloji, bədii-kompozisiya baxımından sabitləşməsi həmin dövrə aiddir". (13, s. 61-62)

Düşünürəm ki, Quba əhalisinin XVIII əsrdəki sosial tərkibi və qubalıların sənətkarlığı haqqında da bir qədər məlumat vermək lazımdır, axı sənətkarlığın ən mühüm sahələrindən biri də xalçaçılıq olmuşdur. Lakin xanlıqlar dövründə Azərbaycanın başqa şəhərləri kimi Qubada da əhalinin sosial tərkibini müəyyənləşdirmək o qədər də asan deyildir. Statistik məlumatların yoxluğu sadəcə olaraq buna imkan vermir. Bununla belə, Qubanın da əhalisi digər şəhərlər kimi əsasən bəy, xan, ruhani, sənətkar, tacir və başqalarından ibarət idi. (14, s.126)

Bəzi mənbələrdə Quba mühüm sənətkarlıq mərkəzi kimi xarakterizə olunur və göstərilir ki, burada əhalinin xeyli hissəsi sənətkarlıqla məşğuldur". (15, s. 63)

Xanlıqlar dövründə mövcud olan qoyunçuluq və yun istehsalı ilə əlaqədar bəzi məlumatlar vardır. Bu məlumatlardan aydın olur ki, Quba toxuculuq sənətinin əsas xammal növünə çoxdan malik idi. Rus mənbələrinin birində yazılırdı ki, Quba xanlığında "həddən artıq qoyun saxlanılır". P.Q. Butkov göstərirdi ki, xanlığın ərazisində "müvəffəqiyyətlə becərilən pambıqdan və qoyun yunundan işləmək və satmaq üçün evlərdə mahud, xalça və pambıq parçalar toxuyurlar". P.Q. Butkovun müasiri olmuş M. Biberşteyn bu barədə daha ətraflı məlumat verərək yazırdı: "Bu diyar /Quba xanlığı-C.M./ qoyun saxlamaq üçün çox əlverişlidir. Onları yayda dağlarda, qışda düzənliklərdə otarmaq mümkündür. Qışda bu yerlər və dənizin bütün hündürləri çoxlu qoyun sürüləri ilə dolu olur". (16, s.72) Məhz buna görə də xanlıqlar dövründə xalçaçılıq sənətkarlığın aparıcı növlərindən biri kimi öz mövqeyini qoruyub saxlamışdı.

7

5. Xalça (İraqment). Yun. Xovlu. 1800-1850-cı illər. Quba qrupu. Azərbaycan. "Viktoriya və Albert" muzeyi. London.
6. Xalça. Yun. Xovlu. 117x89 XIX əsrin sonları. Quba qrupu. Azərbaycan.
7. Sumax. Yun. Xovsuz. 255x234. XIX əsrin ortaları. Quba qrupu. Azərbaycan.

Bəhs olunan dövrdə xalçaçılıq daha çox sifariş əsasında işləyən sənət sahəsində çevrilməyə başlamışdı. Qubada bir çox vergiləri əhali xalça və palazla ödəyirdi. Bu vəziyyət xalça məmulatlarının xarici bazarlarda daha tez və baha qiymətə satışı ilə bağlı idi. (17, s.94)

Bütün Azərbaycan ərazisində yayılan xalçaçılıq sənətinin müxtəlif bölgələrdə bir sıra yerli özünəməxsus xüsusiyyətləri var idi. Bu xüsusiyyətləri nəzərə alan mütəxəssislər Azərbaycan xalçalarını dörd qrupa - Quba-Şirvan, Gəncə-Qazax, Qarabağ və Təbriz qruplarına bölüblər. Yerli xüsusiyyətlərindən asılı olaraq bu qrupların hər birinin çoxlu xalça çeşniləri var idi.

Quba şəhəri və onun ətraf yerlərində əl xalça dəzgahları olan karxanalar mövcud idi. Orada "çiçi" adlanan gözəl xalçalar toxunurdu. (18, s.559)

Xanlıqlar dövründə Azərbaycan xarici ticarətdə də iştirak edirdi. Quba xanlığı "boyaq, ağ və qara mahud, xalça və kətan ixrac edirdi". (19, s.559)

XVIII əsrin II yarısı-XIX əsrin əvvəllərində Quba xanlığında toxunan xalçalar digər xanlıqlarda toxunan xalçalara nisbətən daha yüksək qiymətləndirilirdi.

İmamqulukənd və Çiçi xalçaları xüsusilə böyük şöhrət qazanmışdı. Bu xalçalar iplərinin zərifliyi, ilmələrinin sıxlığı, xırda və eyni zamanda çox harmonik rəsmləri ilə fərqlənirdi. Müxtəlif dövrlərdə Çiçi kəndində toxunan "Xırdagül çiçi", "Alçağül çiçi", "Sirt çiçi", "Qollu çiçi" adlı xalçalar xarici bazarlarda və yarmarkalarda ən rəvac mal hesab edilməklə yanaşı, müxtəlif ölkələrdən olan xalça mütəxəssislərinin diqqətini cəlb etmiş, xalça məmulatlarına həsr edilmiş kataloqlarda dəfələrlə nümayiş etdirilmişdir. (20, s.94)

Qubada xalçaçılıqla əlaqədar olan boyaqçılıq sənətini xatırlamaq yerinə düşərdi. Xalqın təsərrüfat həyatında mühüm yer tutan boyaqçılıq sənəti toxuculuq qədər qədim tarixə malikdir. Bu sənət əslində toxuculuq və gön-dəri məmulatı istehsalının bir növ yekun mərhələsi olub, hazır məhsulların bədii zövqlə tərtib edilməsinə xidmət edirdi. Boyaqçılıqda qırmızı rəng və onun müxtəlif çalalarının alınmasında daha çox "marena" kimi tanınan boyaqotu xüsusi şöhrət qazanmışdı. Marena xanlıqlar dövründə də qırmızı rəng əldə etməkdən ötrü ən yaxşı xammal hesab olunurdu. Yerli əhali bu bitkinin köklərini əl boyda doğrayıb kislərə yığır və müxtəlif dünya

ölkələrinə göndərirdi. Dərbənd, Quba, Gəncə, Qarabağ və Şamaxı xanlıqları marena istehsalının mühüm mərkəzləri hesab edilirdilər. 1796-1797-ci illərdə Azərbaycanda olmuş M.Biberşteyn Quba xanlığı ərazisində böyük marena plantasiyalarının olması haqqında məlumat verir. Onun yazdığına görə, yerli əhali marena köklərini "yığır, qurudur və tacirlərə satırdı". (21, s. 96-97)

Məqaləmi akademik Teymur Bünyadovun sözləri ilə bitirmək istəyirəm: "Şirvan əsrlərcə şairlərin, alimlərin, təbiblərin vətəni kimi tanınıb. Xalçaları da elə, xalıları da elə. Quba-Şirvanın inca zövqlü, zərif hissli xalçaçıların öz əlaməti, öz dünyası var. Təkrarsız, bənzərsiz Quba-Şirvan xalçaları "Pirəbdil" xalçasıdır, gözlərə işıq saçan, qəlbləri sevindirən "Şahnəzərli", "Qollu-çiçi", "Sirt-çiçi"nin ... sorağı geniş ərazidə, dillərdə, ağzılarda gəzir. Hamısı naxış-naxış, hamısı min alqışdı. Xalis yundan, əla növ ipəkdən toxunub ərsəyə gələn Quba-Şirvan xalçalarının hanalarnı kirkid sasi, həvə səsi. Xalçalarını yaşayır, yaradır, yeni-yeni uğurlar qazanır. Ona görə də hər birimizin yüksək xalça mədəniyyətimizlə öyünməyə, fəxr etməyə, qürur duymağa haqqımız var". (22, s.21)

8. Sumax. Yun. Xovsus. 382x294. XIX əsrin sonları. Quba qrupu. Azərbaycan.

Mənbələr:

1. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, Bakı, 1987, cild X, səh 45-46.
2. Г.Абдуллаев. Азербайджан в XVIII в. и взаимоотношения с Россией, Баку, 1965, с. 54.
3. V.Muradov "Qırmızı qəsəbə: sınaqoqdan xalçayadək..." "Azərbaycan xalçaları", cild 4, №13, Bakı, 2014, səh 59.
4. Azərbaycan tarixi uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər. Bakı, 1996, s. 540-541.
5. C.Mustafayev. Xanlıqlar dövründə Azərbaycanda sənətkarlıq. Bakı, 2002, s.91.
6. R.M. Vahidov. Mingəçevir III-VII əsrlərdə. Bakı, 1961, s. 86.
7. C. Mustafayev. Göstr. əsər, s.91-92.
8. Yenə orada, s.92.
9. Yenə orada, s. 93.
10. V.Muradov "Qırmızı Qəsəbə: sınaqoqdan xalçayadək..." "Azərbaycan xalçaları", cild 4, № 13, Bakı, 2014, səh 59.
11. Yenə orada, s.59
12. Yenə orada, s.61.
13. Yenə orada, s.61-62.
14. Ş.Fazil. Quba tarixi. Bakı, 2001, s.126.
15. C.Mustafayev. Xanlıqlar dövründə Azərbaycanda sənətkarlıq. Bakı, 2002, s.63.
16. Yenə orada, s. 72.
17. Yenə orada, s. 94.
18. Azərbaycan tarixi..., s.559
19. Yenə orada, s.559
20. C.Mustafayev. Xanlıqlar dövründə Azərbaycanda sənətkarlıq. Bakı, 2002, s.94.
21. Yenə orada, s. 96-97.
22. T.Bünyadov "Şah əsrimizdi..." "Azərbaycan xalçaları", cild 4, №13, Bakı, 2014, s. 21.

Shahin Fazil

doctor of historical sciences, professor

The Development of Carpet-weaving Art in Guba during the Period of Khanates

Key words: khanates, carpet weaving, Guba, nomad, mountain Jews, art fields, dye art.

Summary

The article features the developmental stages of the carpet weaving art in Guba district; this art has ancient historical roots and is widespread among the population. The discovery of carpet weaving tools along with material-cultural artifacts during the archeological excavations in different parts of Azerbaijan is analyzed based on various sources. The significant development of the carpet weaving art in Guba district during the Middle Ages and khanates, and its important place in the household and economy is discussed on the basis of historical sources. The article also features the analysis of dyeing traditions on the basis of rich natural resources of the district – its flora and fauna.

Шахин Фазиль

доктор исторических наук, профессор

Развитие ковроткачества в Губе в период ханств

Ключевые слова: ханство, ковроткачество, Губа, ковчевые, горские евреи, виды ремесел, красильное дело

Резюме

В статье уделяется внимание этапам развития одному из имеющих древние корни и широко распространенных среди населения Губинского региона видов народного творчества – ковроткачеству. В ряду обнаруженных во время археологических раскопок, проводимых в различных регионах Азербайджана, образцов материальной культуры большое место занимают также ковроткаческие инструменты. В данной статье анализируются эти находки на основе различных источников. С опорой на исторические источники говорится о более интенсивном развитии ковроткачества в Губинском регионе в средние века и в период ханств; о том, какое большое значение ковровые изделия имели в быту и экономике региона. Затрагиваются вопросы, связанные с традициями красильного искусства в регионе, получившего широкое развитие на основе богатых ресурсов флоры и фауны.